परिवर्धित-संशोधित

सरस्वती

नई दीप मणिका

संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

7

लेखिकाएँ

सरोज कुशल
होली चाइल्ड ऑक्ज़ीलियम स्कूल
वसंत विहार
नई दिल्ली

डॉ० शारदा मनोचा
दिल्ली पब्लिक स्कूल
नोएडा

डॉ० निर्मल दलाल
दिल्ली पब्लिक स्कूल
नोएडा

© New Saraswati House (India) Private Limited

न्यू सरस्वती हाउस (इंडिया) प्राइवेट लिमिटेड
नई दिल्ली-110002 (इंडिया)

NEW SARASWATI HOUSE

Head Office : Second Floor, MGM Tower, 19 Ansari Road, Daryaganj, New Delhi–110 002 (India)
Registered Office : A-27, 2nd Floor, Mohan Co-operative Industrial Estate, New Delhi–110 044

Phone : +91-11-4355 6600
Fax : +91-11-4355 6688
E-mail : delhi@saraswatihouse.com
Website : www.saraswatihouse.com
CIN : U22110DL2013PTC262320
Import-Export Licence No. 0513086293

Branches:
- Ahmedabad: Ph. 079-2657 5018 • Bengaluru: Ph. 080-2675 6396
- Chennai: Ph. 044-2841 6531 • Dehradun: Ph. +91-98374 52852
- Guwahati: Ph. 0361-2457 198 • Hyderabad: Ph. 040-4261 5566 • Jaipur: Ph. 0141-4006 022
- Jalandhar: Ph. 0181-4642 600, 4643 600 • Kochi: Ph. 0484-4033 369 • Kolkata: Ph. 033-4004 2314
- Lucknow: Ph. 0522-4062 517 • Mumbai: Ph. 022-2876 9871, 2873 7090
- Nagpur: Ph. +91-70661 49006 • Patna: Ph. 0612-2275 403 • Ranchi: Ph. 0651-2244 654

Revised edition 2019
Reprinted 2020

ISBN: 978-93-52726-43-1

The moral rights of the author has been asserted.

© New Saraswati House (India) Private Limited

Publisher's Warranty: The Publisher warrants the customer for a period of 1 year from the date of purchase of the Book against any Printing/Binding defect or theft/loss of the book.
Terms and Conditions apply: For further details, please visit our website www.saraswatihouse.com or call us at our Customer Care (toll free) No.: +91-1800 2701 460
Jurisdiction: All disputes with respect to this publication shall be subject to the jurisdiction of the Courts, Tribunals and Forums of New Delhi, India Only.
All rights reserved under the Copyright Act. No part of this publication may be reproduced, transcribed, transmitted, stored in a retrieval system or translated into any language or computer, in any form or by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopy or otherwise without the prior permission of the copyright owner. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

Product Code: NSS2NDM070SKTAC18CBY

This book is meant for educational and learning purposes. The author(s) of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for any corrective action.

PRINTED IN INDIA
By Vikas Publishing House Private Limited, Plot 20/4, Site-IV, Industrial Area Sahibabad, Ghaziabad–201 010 and published by New Saraswati House (India) Private Limited, 19 Ansari Road, Daryaganj, New Delhi–110 002 (India)

© New Saraswati House (India) Private Limited

आमुख

'नई दीप मणिका' एक नए रूप में आपके समक्ष प्रस्तुत है। इसके लेखन में इस बात का ध्यान रखा गया है कि संस्कृत को छात्रों की रुचि और क्षमता के अनुकूल सरल, सुगम तथा सुपाठ्य रूप में प्रस्तुत किया जाए। पाठों की रचना करते समय संस्कृत भाषा के व्याकरण के नियमों एवं उनके आधार पर भाषा संबंधी ज्ञान का संप्रेषण करने का प्रयास किया गया है।

समय के साथ-साथ पाठ्यक्रमों में परिवर्तन होते रहे। तदनुसार **दीप मणिका** के संस्करणों में भी संशोधन, परिवर्तन और परिवर्धन किया गया। आवश्यकतानुसार नए पाठों का समावेश किया गया तथा पाठ के अंत में दिए गए अभ्यासों का नवीनतम पाठ्यक्रम के आधार पर संशोधन एवं पुनर्लेखन किया गया।

पाँचवीं से आठवीं कक्षा तक के लिए तैयार की गई 'नई दीप मणिका' की इस शृंखला में उत्तरोत्तर शब्दार्थ के अतिरिक्त संधि-विच्छेद, संयोगयुक्त शब्द, प्रत्यय एवं उपसर्गयुक्त शब्द, नई धातुएँ, नए अव्यय एवं समस्तपदों का समावेश किया गया है। 'विशेष' तथा 'याद रखें' शीर्षकों के अंतर्गत विभिन्न उदाहरणों द्वारा व्याकरण के नियमों को सुचारु रूप से समझाया गया है।

प्रश्नों का विभिन्न श्रेणियों में विभाजन किया गया है। इनमें एकपदीय, बहुविकल्पीय, शब्दार्थ-मेलन, वचन-परिवर्तन, काल-परिवर्तन, वाक्य-शोधन, उचित पद-चयन, संस्कृत में अनुवाद, रिक्त स्थान-पूर्ति, पद-परिचय आदि का समावेश किया गया है। इसी प्रकार 'क्रियाकलापः' के अंतर्गत तालिका-निर्माण, चित्र-वर्णन, व्याकरण के सिद्धांतों का सचित्र निरूपण आदि के द्वारा विद्यार्थियों को अपनी सृजनात्मक क्षमता और भाषा कौशल का विकास करने के लिए प्रेरित किया गया है। मूल्यपरक प्रश्नों और सूक्तियों के माध्यम से जीवन मूल्यों और नैतिक मूल्यों का भी ज्ञान कराया गया है। कुछ प्रश्न बुद्धि-कौशल के विकास (HOTS) पर भी आधारित हैं।

कक्षा-7 की इस पुस्तक में व्याकरण के पूर्वपठित नियमों के अतिरिक्त लङ्, लोट् और विधिलिङ् लकारों तथा उनके क्रियापदों का परिचय एवं वाक्य-प्रयोग, संधि, संधि-विच्छेद, विशेषण-विशेष्य, प्रत्यय एवं उपसर्ग युक्त शब्द, पूर्व कृदन्त प्रत्ययों का प्रयोग तथा उनकी उपयोगिता और महत्व, संधि-संयोग में अंतर, संवाद विधि, भाषा में पद्य का प्रयोग एवं उनका अन्वय, चित्र-वर्णन, संस्कृतानुवाद आदि को सम्मिलित किया गया है।

आशा है कि मेरा यह लघु प्रयास संस्कृत के सभी छात्रों और शिक्षकों के लिए उपयोगी सिद्ध होगा।

–सरोज कुशल

© New Saraswati House (India) Private Limited

विषय-सूची

- पाठानां विवरणम् ....(vi-ix)

1. वार्तालापः 11–15
2. लङ्-लकारः (प्रथमः पुरुषः) 16–22

3. लङ्-लकारः (मध्यमः पुरुषः) 23–28

4. लङ्-लकारः (उत्तमः पुरुषः) 29–34

5. लोट्-लकारः (आज्ञार्थकम्) 35–39

6. संख्या-ज्ञानम् 40–46

7. प्रत्ययाः (क्त्वा, तुमुन्, ल्यप्) 47–51

8. सुवचनानि 52–55

© New Saraswati House (India) Private Limited

9. एकः परिवारः 56–60

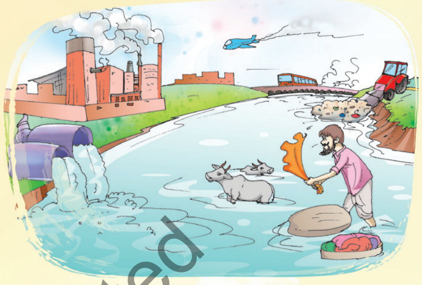

10. स्वच्छतायाः महत्त्वम् 61–65

11. महात्माबुद्धः 66–69

12. सुभाषितानि 70–73

13. मूर्खः भृत्यः 74–77

14. नैव क्लिष्टा न च कठिना 78–80

15. बुद्धिर्यस्य बलं तस्य 81–84
(सिंह-शशक-कथा)

16. उपसर्गाः 85–87

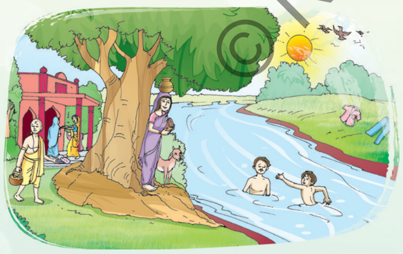

- परिशिष्टम् 88–105
- अभ्यास-पुस्तिका 106–115
- अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–1 116–119
- अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–2 120–124

© New Saraswati House (India) Private Limited

पाठानां विवरणम्

© New Saraswati House (India) Private Limited

पाठ-संख्या	शीर्षकम्	पृष्ठ संख्या	भाषायाः कौशलम्			अभ्यासकार्यम्	क्रियाकलापः	उद्देश्यम्
			अवबोधनम्	शब्दज्ञानम्	भाषाज्ञानम्			
•	प्रार्थना	(x)	केवलम् पठनाय, गानाय स्मरणाय च।					
1.	वार्तालापः	11	पूर्वकक्षायां पठितानां लकारानां पुनरावृत्तिः, वार्तालापस्य माध्यमेन प्रश्नोत्तरविधेः ज्ञानम्।	विद्यालयेन, तत्र विभिन्न क्रियाकलापेन वस्तुभिः च सम्बन्धितशब्दानां ज्ञानं, प्रयोगः अर्थः च।	नवीनशब्दैः, लकारैः, धातुभिः अव्ययैः च वाक्यनिर्माणं, नित्यजीवने प्रयोगश्च।	कर्तृशब्दानां क्रियाभिः सह मेलनं, परस्परं लकारपरिवर्तनम्, एक-पदेन उत्तराणि, वाक्यपूर्तिः उचितशब्दचयनं, अनुवादं मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	लट्-लृट्-लकाराभ्यां वाक्यनिर्माणं वार्तालापे प्रयोगश्च, अव्ययानां वाक्यप्रयोगः, 'म्' इति अक्षरस्य अनुस्वारे परिवर्तनम्।	वार्तालापविधेः भाषाज्ञानं प्रयोगश्च।
2.	लङ्-लकारः (प्रथमः पुरुषः)	16	त्रिषु लिंगेषु पुरुषेषु च लङ्लकारस्य क्रियापदानां ज्ञानं, धातुरूपाणि वाक्येषु प्रयोगः च।	नवीनशब्दानां, क्रियापदानां, धातूनाम् अव्ययानां च ज्ञानं, प्रयोगः अर्थः च।	लङ्लकारस्य वाक्येषु प्रयोगः, विभिन्न पुरुष-वचन-लिंगैः सह लङ्लकारस्य धातूनां मेलनं वाक्यनिर्माणं च।	लकार-परिवर्तनम्, उचितपदचयनं, पद-परिचयः, वचनपरिवर्तनं, वाक्यशोधनम् च। एकपदेन उत्तराणि, व्याकरणदृष्ट्या वाक्यानाम् उचितक्रमेण पुनर्लेखनं मूल्यपरक- प्रश्नाः च।	लङ्लकारस्य वाक्यानां रचना, प्रश्नोत्तरविधिना वार्तालापस्य सचित्र-निरूपणं, शब्दानां पद परिचयस्य तालिकानिर्माणम्।	लङ्लकारस्य ज्ञानं वाक्येषु प्रयोगश्च।
3.	लङ्-लकारः (मध्यमः पुरुषः)	23	लङ्लकार-मध्यम-पुरुषस्य धातुरूपाणि, तेषां वाक्येषु प्रयोगः, त्रिषु वचनेषु वाक्यनिर्माणम्।	नवीनशब्दानां, क्रियापदानां, धातूनाम् अव्ययानाम् च ज्ञानम्, अर्थः प्रयोगश्च।	लङ्लकार-मध्यम-पुरुषस्य क्रियाणां त्रिषु वचनेषु कर्तृ-कर्माभ्यां सार्धं, वाक्येषु प्रयोगः, वाक्यनिर्माणम्।	बहुविकल्पीयप्रश्नाः पदपरिचयः,वचन-परिवर्तनं, लङ्लकारे मध्यमपुरुषस्य रूपाणि, अनुवादं, वाक्यशोधनम्, उचितपदैः रिक्तस्थान-पूर्तिः, एकपदेन उत्तराणि मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	रञ्जितपदैः मध्यमपुरुषेषु वाक्यप्रयोगेण तेषामन्तरस्य निरूपणं चित्रैः 'अपठत्' तथा 'अपठत' इति शब्दयोः भेदप्रदर्शनम्।	लङ्लकार-मध्यम-पुरुषस्य सम्यक् ज्ञानं नित्यजीवने प्रयोगश्च।

पाठ-संख्या	शीर्षकम्	पृष्ठ संख्या	भाषायाः कौशलम्			अभ्यासकार्यम्	क्रियाकलापः	उद्देश्यम्
			अवबोधनम्	शब्दज्ञानम्	भाषाज्ञानम्			
4.	लङ्-लकारः (उत्तमः पुरुषः)	29	लङ्लकारे-उत्तम पुरुषस्य धातुरूपाणि, तेषां वचनानुसारेण कर्तृकर्मपदैः सह वाक्येषु प्रयोगः।	नवीनशब्दानां, सन्धियुक्तशब्दानां, नवीनधातूनाम् अव्ययानां च परिचयः अर्थः च।	शब्दानां सन्धिः सन्धि विच्छेदश्च। लङ्लकारे उत्तमपुरुषस्य वाक्यानां निर्माणं वार्तालापे प्रयोगः च।	उत्तमपुरुषस्य लङ्लकारे धातुरूपाणि, उचितपदमेलनम्, बहु-विकल्पीयप्रश्नाः, वचन-परिवर्तनम्, पदपरिचयः उचित-क्रमेण वाक्य-लेखनम् अनुवादञ्च मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	रञ्जितचित्रैः लङ्लकारे उत्तमपुरुषस्य वाक्य-निर्माणं प्रश्नोत्तर-विधिना उचित-वाक्यचयनम्। विभिन्न धातु-प्रयोगेण वार्तालापेन च अभ्यासः।	लङ्लकार-उत्तम-पुरुषस्य ज्ञानं, जीवने वाक्येषु वार्तालापे च प्रयोगः।
5.	लोट्-लकारः (आज्ञार्थकम्)	35	वार्तालापस्य विधिना लोट्लकारस्य क्रियापदानां ज्ञानम्, त्रिषु वचनेषु पुरुषेषु च तेषां प्रयोगः वाक्यनिर्माणम् च।	नवीनशब्दाः, क्रियापदाः, अव्ययाः सन्धियुक्तशब्दाः, उपसर्ग-प्रत्यययुक्त-शब्दाः, तेषाम् अर्थाः प्रयोगश्च।	लोट्लकारे वाक्य-निर्माणम्, वार्तालापे नित्यजीवने च तेषां प्रयोगः।	उचितपदचयनम्, बहुविकल्पीयप्रश्नाः, लोट्लकारस्य वाक्यानाम् लङ्लकारे परिवर्तनम्, मञ्जूषायाः उचितपदैः रिक्त-स्थानपूर्तिः मूल्यपरक- प्रश्नाः च।	लोट्लकारस्य शिक्षाप्रद-वाक्यैः रञ्जित-चार्ट-निर्माणम्। इन्द्रधनुषस्य चित्रं कारयित्वा विभिन्न वर्णानां संस्कृतेन नाम -लेखनम्। उपसर्ग-धातु-प्रत्ययानां सारणी -निर्माणम्।	लोट्कारस्य परिचयः जीवने उपयोगिता च।
6.	संख्या-ज्ञानम्	40	त्रिषु लिंगेषु संख्यावाची शब्दानां परिचयः, चतुर्पर्यन्तं त्रिषु लिंगेषु शब्दरूपाणि तेषां भेदश्च।	संख्यावाचीशब्दाः, तेषाम् अर्थानि लिङ्ग.भेदश्च। नवीन-शब्दाः धातवः, तेषाम् अर्थाः च।	संख्यावाचीशब्दानां लिंगानुसारेण वाक्येषु प्रयोगः, विशेषण-विशेष्यरूपेण प्रयोगश्च।	संख्यावाचीशब्दानाम् अशुद्धिशोधनम्, बहुविकल्पीप्रश्नाः उचितविभक्तिप्रयोगेण रिक्तस्थानपूर्तिः, वाक्य-शोधनम् अनुवादञ्च।	संख्यावाचीशब्दानां चार्ट-निर्माणम्। चित्रैः विभिन्न संख्यानां निरूपणम्।	संख्यावाचीशब्दानाम् उपयोगिता भाषायां प्रयोगश्च।
7.	प्रत्ययाः (क्त्वा, तुमुन्, ल्यप्)	47	पूर्वकृदन्तप्रत्ययानां ज्ञानम्, वाक्येषु प्रयोगः प्रत्यययुक्तशब्दानाम् अव्ययरूपेण प्रयोगः।	क्त्वा, तुमुन्, ल्यप्-प्रत्यययुक्तशब्दाः, नवीनशब्दाः धातवः, अव्ययाः तेषाम् अर्थाः च।	नित्यवार्तालापे प्रत्यययुक्तशब्दानां वाक्येषु प्रयोगः उपयोगिता च।	धातु-प्रत्यय-योजनम्, उपसर्ग-धातु-प्रत्यययोगः, प्रत्ययैः वाक्यद्वययोजनं प्रकृतिप्रत्ययविभागः, शब्दार्थमेलनं, प्रत्यय-प्रयोगेण अनुवादम् अव्ययैः रिक्तस्थानपूर्तिश्च।	क्त्वा-तुमुन्-ल्यप् प्रत्ययैः वाक्यनिर्माणं सारणी-निर्माणं च। प्रत्यययुक्त शब्दानाम् अव्ययरूपेण वाक्येषु प्रयोगः।	पूर्वकृदन्तप्रत्ययानां धातुसंयोगः, उपयोगिता भाषायां प्रयोगश्च।

© New Saraswati House (India) Private Limited

पाठ-संख्या	शीर्षकम्	पृष्ठ संख्या	भाषायाः कौशलम्			अभ्यासकार्यम्	क्रियाकलापः	उद्देश्यम्
			अवबोधनम्	शब्दज्ञानम्	भाषाज्ञानम्			
8.	सुवचनानि	52	शिक्षाप्रदश्लोकानां संग्रहः, सस्वरगानं जीवने उपयोगश्च। शब्दानां सन्धिविच्छेदः।	नवीनशब्दाः, अव्ययाः तेषाम् अर्थानि च। सन्धियुक्तशब्दाः अर्थाः च।	श्लोकानां भाषायाम् उपयोगेन भाषायाः सौन्दर्यीकरणम् पद्यानां सस्वरवाचनं च। श्लोकानाम् अन्वयः।	पूर्णवाक्येन उत्तराणि, पदपरिचयः, अनुवाद, श्लोकेषु रिक्तस्थानपूर्तिः मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	श्लोकोच्चारण-प्रतियोगिता, श्लोकानाम् अन्वयः। अव्ययानां सचित्रवाक्यप्रयोगः।	श्लोकानां वाचनं, गायनं, स्मरणं प्रस्तुती-करणञ्च।
9.	एकः परिवारः	56	विधिलिङ्-लकारस्य वार्तालाप-विधिना परिचयः, वाक्य-निर्माणं, नित्यजीवने उपयोगः।	परिवारवाचकशब्दाः, नवीनशब्दाः, नवधातुः, अव्ययपदाः सन्धियुक्त-शब्दाश्च। तेषाम् अर्थः प्रयोगश्च।	विधिलिङ्-लकारस्य उपदेशात्मकवाक्येषु प्रयोगः। वार्तालापेन संस्कृतभाषायाः अभ्यासः। सन्धिविच्छेदः अव्ययानां प्रयोगश्च।	उचित-उत्तर-चयनं, बहुविकल्पीप्रश्नाः, प्रश्ननिर्माणम्, अव्ययैः रिक्तस्थानपूर्तिः, लकार-परिवर्तनम्, अनुवाद मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	सञ्चिकायां विभिन्नविषयेषु वाक्यनिर्माणं, चित्रं दृष्ट्वा शब्दलेखनम्।	विधिलिङ्-लकारस्य सामान्यज्ञानं वाक्येषु प्रयोगश्च।
10.	स्वच्छतायाः महत्त्वम्	61	जीवने महत्त्वम् उपयोगिता च। स्वच्छतायाः अभ्यासेन प्रदूषणस्य समस्यायाः समाधानम्।	नवीनशब्दाः, सन्धि-संयोग-युक्तशब्दाः नवधातवः अव्ययाश्च। तेषाम् अर्थाः।	नवीनशब्दैः वाक्य-निर्माणं, सन्धिः, सन्धि विच्छेदः, संयोगः, पूर्वकृदन्तप्रत्ययानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणं; तेषां उपयोगिता महत्त्वं च।	एकपदीय उत्तराणि, पूर्णवाक्येन उत्तराणि, पाठात् पदचयनं, शब्दार्थमेलनं, लकार-परिवर्तनं, पदपरिचयः, अनुवाद मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	चित्रं दृष्ट्वा वस्तूनां संस्कृतेन नामलेखनं, समीपस्य-क्षेत्राणां जनानां स्वच्छतायाः विषये जागरूकं कृत्वा स्वानुभवं लेखनम्।	स्वच्छतायाः जीवनमूल्येषु उपयोगिता महत्त्वञ्च।
11.	महात्माबुद्धः	66	महात्माबुद्धस्य जीवन-परिचयम् उपदेशाश्च। चित्रैः कथानिरूपणं, संवाद-विधिना विचार-विमर्शः।	नवीनशब्दाः प्रत्यययुक्त शब्दाः, नवधातवः, अव्ययाः, सन्धियुक्त-शब्दाः क्रियापदानि च; तेषाम् अर्थाः।	विभिन्नलकारैः वाक्य-निर्माणम्, प्रत्ययानाम् वाक्येषु प्रयोगः, क्रियापदानां समुचित प्रयोगः।	एकपदेन उत्तरम्, प्रकृतिप्रत्यय-विभागः, शब्दशोधनम्, पदपरिचयः, लकारपरिवर्तनम्, अनुवादम् मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	'अहिंसा परमः धर्मः' इति विषये वाक्यानां निर्माणम्। चित्रमाधृत्य वाक्य-लेखनम्। अव्ययपदानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणम्।	अधिकांश लकाराणां प्रयोगेण वाक्यरचना।
12.	सुभाषितानि	70	श्लोकोच्चारणं, वाचनं-गायनं स्मरणम्। श्लोकानां भाषायाः सौन्दर्ये प्रभावः।	नवीनशब्दाः अर्थाः च। धातुः, धातुपदाः, सन्धियुक्तशब्दाः, अव्ययाः तेषाम् अर्थाः च।	श्लोकैः भाषायाः संवर्धनम्, अन्वयः, शिक्षा; तेषां भाषायाम् उचितप्रयोगः उपयोगिता च।	एकपदेन उत्तरं, विलोमशब्दमेलनम्, श्लोकानाम् अन्वयः, श्लोकेषु रिक्तस्थानपूर्तिः, अनुवाद मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	श्लोकानां कण्ठस्थीकरणं, अन्त्याक्षरी-प्रतियोगिताषु उपयोगः, अन्वयः। विशेषण-पदानाम् उत्तरावस्था-उत्तमावस्थयोः लिंगानुसारेण सारणी-रूपेण निरूपणम्।	सुभाषितानां भाषासंवर्धने उपयोगः जीवने महत्त्वं च।

© New Saraswati House (India) Private Limited

पाठ-संख्या	शीर्षकम्	पृष्ठ संख्या	भाषायाः कौशलम्			अभ्यासकार्यम्	क्रियाकलापः	उद्देश्यम्
			अवबोधनम्	शब्दज्ञानम्	भाषाज्ञानम्			
13.	मूर्खः भृत्यः	74	'स्म' विकरणस्य प्रयोगः, कथामाध्यमेन सामान्यज्ञानवृद्धिः। विभिन्नलकाराणां प्रत्ययानाञ्च वाक्येषु प्रयोगः। कथायाः जीवनमूल्येषु प्रभावः।	नवीनशब्दाः, धातुपदाः, अव्ययाः, सन्धियुक्तशब्दाः संयोगयुक्तशब्दाः, तेषाम् अर्थाः च।	उपसर्गयुक्त-धातूनाम् वाक्येषु प्रयोगः सन्धिः, सन्धिच्छेदः संयोगश्च। 'स्म' विकरणस्य प्रयोगे लकारपरिवर्तनं।	एकपदेन उत्तरं, लकारपरिवर्तनम्, पदपरिचयः, उचित-अव्ययचयनं वचनपरिवर्तनञ्च मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	कथायाः नाट्य-प्रस्तुति। चित्रं दृष्ट्वा संस्कृतेन पञ्चशब्दलेखनम्।	कथामाध्यमेन सामान्यज्ञानवृद्धिः जीवने कथा-कथनस्य महत्त्वम्।
14.	नैव क्लिष्टा न च कठिना	78	संस्कृतभाषायाः गौरवस्य पद्येषु निरूपणम्। संस्कृतगीतानां स्मरणं वाचनं गायनञ्च।	नवीनशब्दाः, नवधातवः, सन्धियुक्तशब्दाः, विशेषणपदानि, विशेष्यपदानि; तेषाम् अर्थाः च।	भाषायां पद्यानां, श्लोकानां, गीतानां महत्त्वम् उपयोगिता च। संस्कृतभाषायाः गौरवं सारल्यम् च।	मञ्जूषायाः उचित-पदचयनं विशेषण-विशेष्यमेलनं, पदपरिचयः, पुल्लिंग स्त्रीलिंगशब्दयोः मेलनं, सन्धिः।	कवितायाः स्मरणं, वाद्ययन्त्रैः सह गायनं, सांस्कृतिककार्यक्रमेषु प्रस्तुतिः अन्यश्लोकानां-पद्यानां-गीतानां संकलनं च।	संस्कृत-कवितायाः ज्ञानम् अवबोधनं च।
15.	बुद्धिर्यस्य बलं तस्य (सिंह-शशक-कथा)	81	चित्रैः कथानिरूपणं, कथया जीवनमूल्यानां शिक्षा। "बुद्धिःबलात् श्रेष्ठकरी" इत्युपदेशः।	नवीनशब्दार्थाः, क्रियापदानि, अव्ययाः, सन्धिसंयोगयुक्तशब्दाः अर्थाः च।	संवादविधिना भाषायाः विकासः, कथाकथनेन बालेषु उत्सुकतावर्धनेन बुद्धेः विकासः।	एकपदेन उत्तरं, प्रकृति-प्रत्ययविभागः। वाक्यानां कथानक-क्रमानुसारेण पुनर्लेखनं, पदपरिचयः, उचिताव्ययैः रिक्तस्थानपूर्तिः, अनुवाद मूल्यपरक- प्रश्नाः च।	लघुकथालेखनं, चित्रं दृष्ट्वा संस्कृतेन पञ्चशब्दलेखनं, वस्तूनां रञ्जितचित्रैः निरूपणम्।	जीवनमूल्य-वर्धनाय कथायाः महत्त्वम्।
16.	उपसर्गाः	85	आ, अनु, निर्, अव, उत्, अधि, आविर्, अप्, उप्, अभि' इति उपसर्गानां प्रयोगेण धातूनाम् अर्थपरिवर्तनम्। वाक्यप्रयोगेण तेषां स्पष्टीकरणम्।	उपसर्गयुक्तशब्दाः क्रियापदाः अर्थानि च, येन अर्थपरिवर्तनं स्पष्टं भवेत्।	पूर्वोल्लिखितानाम् उपसर्गानां धातुपदैः सह योजनेन अर्थपरिवर्तनस्य उपयोगितामहत्त्वं च। उपसर्गयुक्तक्रियापदानां शब्दानां च वाक्येषु प्रयोगेण अर्थेषु भेदनिरूपणम्।	उपसर्गक्रियापृथक्करणं, क्रियाशोधनम्, उपसर्गचयनम्, 'स्म' विकरणस्य प्रयोगेण लकारपरिवर्तनम् मूल्यपरक-प्रश्नाः च।	उपसर्गप्रयोगेण अर्थपरिवर्तनस्य रञ्जितशब्दैः सारणीबद्ध-निरूपणम्। प्रदत्त-धातूनाम् उपसर्गैः सह योजनम् अर्थपरिवर्तनं च।	उपसर्गानां परिचयः वाक्येषु प्रयोगश्च।

© New Saraswati House (India) Private Limited

प्रार्थना

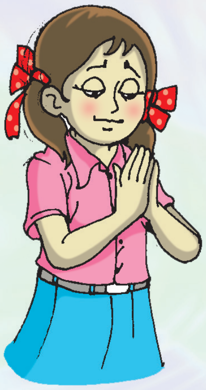
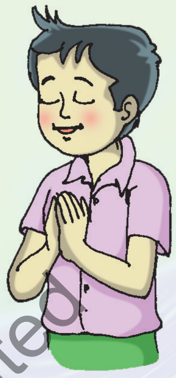

1. **ओ३म् भूर्भुवः स्वः।**
तत्सवितुर्वरेण्यम्
भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्॥

अर्थ—जो सभी जीवों को प्राण देता है, सभी दुखों को दूर करता है तथा नाना प्रकार के सुखों को देने वाला है, हम सब उस श्रेष्ठ, दीप्तिमान देवता सूर्य का ध्यान करें (जिससे) कि वह हमारी बुद्धि को प्रेरित करे।

2. **पश्येम शरदः शतम्, जीवेम् शरदः शतम्**
शृणुयाम शरदः शतम्, प्रब्रवाम शरदः शतम्,
अदीनाः स्याम शरदः शतम् भूयश्च शरदः शतात्॥

अर्थ—हम सौ शरद् (वर्ष) तक देखें, सौ वर्ष तक जीवित रहें, सौ वर्षों तक सुनें, सौ वर्षों तक बोलें, सौ वर्षों तक (किसी भी प्रकार से) दीन न हों, (अर्थात्) हम सौ वर्षों तक (जीवित) रहें।

3. **गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।**
गुरुर्साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः॥

अर्थ—गुरु ब्रह्मा हैं, गुरु विष्णु हैं, गुरु महेश्वर देव (शिव) हैं, गुरु (ही) साक्षात् परब्रह्म हैं, ऐसे उन गुरुदेव को नमस्कार हो।

4. **असतो मा सद्गमय**
तमसो मा ज्योतिर्गमय
मृत्योर्माऽमृतं गमय॥

अर्थ—हे प्रभु! मुझे असत् (बुराई) से सत् (अच्छाई) की ओर ले चलें, मुझे अंधकार से प्रकाश की ओर ले जाएँ, मुझे मृत्यु से अमरत्व की ओर ले चलें।

© New Saraswati House (India) Private Limited

1 वार्तालापः

अम्बिका – सारिके! त्वं कुत्र गच्छसि?

सारिका – अम्बिके! अहं स्वमातुलस्य गृहं गच्छामि।

अम्बिका – तव मातुलस्य गृहं कुत्र अस्ति?

सारिका – मम मातुलस्य गृहं कमलानगरे अस्ति।

अम्बिका – कमलानगरे एव मम पितामहस्य गृहम् अस्ति।

सारिका – तत्र 'अम्बा' नाम्ना चित्रागारम् अस्ति, तस्य पृष्ठतः एव मम मातुलस्य गृहम् अस्ति।

अम्बिका – तत्र एव मम पितामहस्य गृहम् अपि अस्ति। अहम् अपि यदा-कदा तत्र गच्छामि।

सारिका – अहम् अधुना एव गच्छामि।

© New Saraswati House (India) Private Limited

अम्बिका – किं तत्र किमपि प्रयोजनमस्ति?

सारिका – आम्! अद्य राहुलस्य जन्मदिवसम् अस्ति। तत्र उत्सवस्य आयोजनं भवति। त्वमपि मया सह चल।

अम्बिका – न, न! अहं विद्यालयस्य पुस्तकालयं पुस्तकानि आनेतुं गच्छामि।

सारिका – परम् अद्यत्वे अवकाशाः सन्ति। त्वं किमर्थं विद्यालयं गमिष्यसि?

अम्बिका – अस्माकम् अवकाशाः सन्ति। परं विद्यालयस्य कार्यालये पुस्तकालये च कार्याणि भवन्ति।

सारिका – अद्य तु अहं मातुलस्य गृहं गच्छामि। श्वः अहम् अपि चलिष्यामि।

अम्बिका – सारिके! श्वः अहम् अपि त्वया सह गमिष्यामि। परम् अद्य तु अहं पुस्तकालयं प्रति गच्छामि एव।

सारिका – भवतु! त्वं गच्छ। अहम् अपि चलिष्यामि अन्यथा माता क्रोत्स्यति। श्वः मेलिष्यावः तदा पुस्तकालयं गमिष्यावः।

© New Saraswati House (India) Private Limited

शब्द-शक्तिः (Word Meanings)

मातुलः	– मामा	maternal uncle	**आयोजनम्**	– आयोजन	celebration
चित्रागारम्	– सिनेमा हाल	cinema hall	**आनेतुम्**	– लाने के लिए	for bringing
प्रयोजनम्	– काम	purpose	**क्रोत्स्यति**	– (वह) क्रोध करेगी	(she) will be angry

नई धातुएँ (New Roots)

क्रुध्	–	क्रोध करना	to be angry	**मिल्**	–	मिलना	to meet

नए अव्यय (New Indeclinables)

पृष्ठतः	–	पीछे	behind	**अद्यत्वे**	–	आजकल	now a days
यदा-कदा	–	जब कभी	sometimes	**किमर्थम्**	–	किसलिए	why
अधुना	–	अब	now	**श्वः**	–	कल (आने वाला)	tomorrow
किमपि	–	कुछ	some	**प्रति**	–	की ओर	towards
अद्य	–	आज	today	**अन्यथा**	–	नहीं तो	otherwise
सह	–	साथ	with	**तदा**	–	तब	then

अभ्यास

सम्प्रति लेखनीयम्

1. निम्नलिखितानि वाक्यानि लृट्लकारे लिखत।

(निम्नलिखित वाक्यों को लृट् लकार (भविष्यत् काल) में लिखिए। Write the following sentences into future tense.)

उदाहरणम्– ते किं **खादन्ति**? ते किं **खादिष्यन्ति**?

(क) युवां कस्मिन् गृहे **तिष्ठतः**? ....

(ख) वानराः वृक्षेषु **कूर्दन्ति**। ....

(ग) अहं मित्रेण सह विद्यालयं **गच्छामि**। ....

(घ) यूयं किं **लिखथ**। ....

(ङ) त्वं निर्मलं जलं **पिबसि**। ....

(च) बालिकाः गीतानि **गायन्ति**। ....

2. एकपदेन उत्तरत।

(एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(क) सारिका **कुत्र** गच्छति? ....

(ख) तत्र **कस्य** जन्मदिवसम् अस्ति? ....

(ग) अम्बिका पुस्तकानि आनेतुं **कुत्र** गच्छति? ....

(घ) अवकाशदिवसे कुत्र **कार्यं** भवति? ....

© New Saraswati House (India) Private Limited

भाषा-अवबोधनम्

1. उचितं मेलनं कुरुत।

(उचित मिलान कीजिए। Match the following.)

(क) बालौ	(*i*) भोजनं खादिष्यति
(ख) यूयम्	(*ii*) पुस्तकं पठतः
(ग) सः	(*iii*) किमर्थं गच्छथ
(घ) सिंहः	(*iv*) स्थास्यसि
(ङ) त्वम्	(*v*) उपविशन्ति
(च) बालिकाः	(*vi*) गर्जति

2. लृट्लकारस्य पदानि चिनुत।

(लृट् लकार (भविष्यत् काल) के क्रियापदों को छाँटिए। Select the verb forms used in future tense.)

(क) यदा मध्याह्ने अर्धावकाशः भविष्यति तदा वयं वृक्षाणां छायायां स्थास्यामः स्व-अल्पाहारं च खादिष्यामः।

....

(ख) त्वं मह्यं फलं दास्यसि तदा अहमपि तुभ्यं 'चाकलेट' इति दास्यामि। यदि किंचित् दास्यसि तर्हि अधिगमिष्यसि।

....

3. कोष्ठकात् उचितेन पदेन वाक्यानि पूरयत।

(कोष्ठक में से उचित शब्द द्वारा वाक्यों को पूरा कीजिए। Complete the sentences with appropriate words from the brackets.)

(क) अहं जलं ....। (पिबिष्यामि, पास्यामि)

(ख) यूयं पत्राणि ....। (लेखिष्यथ, लिखिष्यथ)

(ग) श्वः रविवासरः ....। (आसीत्, भविष्यति)

(घ) ते भोजनं ....। (भक्षिष्यन्ति, भक्षयिष्यन्ति)

(ङ) आवां चलचित्रं ....। (द्रक्ष्यावः, दर्शयिष्यावः)

4. संस्कृतेन अनुवादं कुरुत।

(संस्कृत में अनुवाद कीजिए। Translate into Sanskrit.)

(क) दो बालिकाएँ विद्यालय जाएँगी। ....

(ख) महिलाएँ यहाँ घूमती हैं। ....

(ग) कल हम पुस्तकालय जाएँगे। ....

(घ) मेरी बहन भोजन पकाती है। ....

(ङ) अध्यापिकाएँ कक्षा से जाती हैं। ....

© New Saraswati House (India) Private Limited

मूल्यपरकम्

1. पुस्तकालये तूष्णीं तिष्ठेयम् कोलाहलं करणीयम् वा? (पुस्तकालय में शांति से बैठना चाहिए या शोरगुल करना चाहिए?)
2. किम् त्वम् अम्बाया: आज्ञां पालयसि अथवा स्वेच्छानुसारम् आचरसि? (क्या तुम माता की बात मानते हो या अपनी इच्छानुसार ही काम करते हो?)

क्रियाकलापः

1. लट् लकार एवं लृट् लकार पर आधारित छोटे-छोटे वाक्यों द्वारा छात्रों से परस्पर वार्तालाप करवाएँ।
2. पाठ में आए अव्यय-शब्दों से दो-दो वाक्य बनाएँ और संचिका में लिखें; जैसे–

   सह → अहम् त्वया सह गच्छामि।

   सह → सीता रामेण सह कुत्र गच्छति?

3. 'याद रखें' के अनुसार वाक्य बनाएँ और उनपर सही (✓) या गलत (✗) का निशान लगाएँ; जैसे–

   (क) अहम् नगरम् गच्छामि। (✓)

   अहं नगरं गच्छामि। (✓)

   (ख) किं उचितम्? (✗)

   किम् उचितम्? (✓)

   किम् उचितं? (✗)

याद रखें

यदि किसी शब्द के अंत में 'म्' आए और उसके बाद किसी व्यंजन से आरंभ होने वाला शब्द हो तो इस 'म्' को अनुस्वार के रूप में भी लिखा जा सकता है, लेकिन यदि 'म्' से अंत होने वाले शब्द के आगे कोई शब्द न हो या पूर्ण विराम हो तो उस 'म्' को अनुस्वार के रूप में कदापि नहीं लिखा जाता; जैसे– 'अहम् पुस्तकम् पठामि।' को हम 'अहं पुस्तकं पठामि।' भी लिख सकते हैं। परंतु 'तत्र किम् प्रयोजनम्?' को हम 'तत्र किं प्रयोजनं?' के रूप में नहीं लिख सकते, क्योंकि 'प्रयोजनम्' के आगे कोई शब्द नहीं है। इस वाक्य को हम 'तत्र किं प्रयोजनम्?' के रूप में ही लिख सकते हैं। इसीलिए पाठ में वाक्य के बीच आए हुए 'म्' से अंत होने वाले शब्दों में कहीं-कहीं 'म्' अनुस्वार रूप में भी दिखेगा, परंतु शब्दार्थ में ऐसे शब्द के आगे कोई शब्द न होने के कारण 'म्' को अनुस्वार नहीं हुआ है।

इसी प्रकार 'म्' से अंत होने वाले शब्द के आगे स्वर हो तो उसे भी अनुस्वार के रूप में नहीं लिखा जाता; जैसे– त्वम् अपि खादसि। (✓) त्वमपि खादसि। (✓) त्वं अपि खादसि। (✗)

सूक्तिः

॥ चरन् वै मधु विन्दति ॥

(क्रियाशील रहने से सफलता मिलती है।)

© New Saraswati House (India) Private Limited

2

लङ्–लकारः
(प्रथमः पुरुषः)

आप पढ़ चुके हैं–

क्रिया का मूल रूप है–धातु। जैसे पठति का मूल रूप है पठ्। धातु के मूल रूप का हम विभिन्न लकारों में प्रयोग करते हैं।

लङ् लकार में क्रियापद से पहले 'अ' जोड़ते हैं और पीछे लगने वाले प्रत्यय अलग-अलग होते हैं; यथा–

पठ्	–	अ + पठ् + अत्	अ + पठ् + अताम्	अ + पठ् + अन्
	=	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
		(उसने पढ़ा)	(दो ने पढ़ा)	(सबने पढ़ा)
गम्	–	अ + गम् + अत्		
	=	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
		(वह गया)	(वे दो गए)	(वे सब गए)
आ + गम्	–			
	=	आगच्छत्	आगच्छताम्	आगच्छन्
		(वह आया)	(वे दो आए)	(वे सब आए)

प्रथम पुरुष के ये रूप प्रथमा विभक्ति के कर्ता (बालः बालौ बालाः, लता लते लताः) के साथ प्रयुक्त होंगे।

बालः अपठत्। बालौ अपठताम्। बालाः अपठन्।

बालिका अपठत्।
बालिके अपठताम्।
बालिकाः अपठन्।

प्रदीपः पुस्तके अपठत्।
सन्दीपः पुस्तकानि अपठत्।
प्रदीपः सन्दीपः च पुस्तकानि अपठताम्।
तौ पुस्तकानि अपठताम्।

© New Saraswati House (India) Private Limited

तन्मयः प्रदीपः च पुस्तकम् अपठताम्।

नरौ अगच्छताम्।
तौ अगच्छताम्।

अतुलः लेखम् अलिखत्।
सः लेखम् अलिखत्।
अनिलः गृहम् अगच्छत्।

बालाः अपिबन्।
ते अपिबन्।

क्षितिजः पाठम् अस्मरत्।
निखिलः निर्मलं जलम् अपिबत्।
गौरवः उद्यानम् अगच्छत्। सः तत्र पुष्पम् अपश्यत् तत् अजिघ्रत् च।

गौरवः अतुलः च विद्यालयम् अगच्छताम्।
तत्र च अपठताम्। तौ लेखं न अलिखताम्।
सायं तौ उद्याने अखेलताम्।

बालाः क्रीडन्ति।
छात्राः अक्रीडन्।
ते अक्रीडन्।
ते अखेलन्।

सारिका प्रियम्वदा च पाठम् अस्मरताम्।
सायंकाले ते आपणम् अगच्छताम् फलानि च आनयताम्।

© New Saraswati House (India) Private Limited

उद्याने वृक्षाः आसन्।
राधिका उद्याने अभ्रमत्।
तत्र एकं पत्रम् अपतत् फलं च न अपतत्।

विपुलः विशालः च अद्य विद्यालयं न अगच्छताम्।
तौ धावनप्रतियोगितायाम् अधावताम्।
तत्र क्रमशः प्रथमं द्वितीयं च स्थानम् अविन्दताम्।

दीपकः प्रदीपः च भ्रमणाय कुत्र अगच्छताम्?
तौ भ्रमणाय मनाली नाम्ना पर्वतस्थलम् अगच्छताम्।

रोहणः, रोहितः अतुलः च उद्यानम्
अगच्छन् तत्र अक्रीडन् च।
ताः बालाः तत्र अधावन्।
बालाः जनकम् अनमन्।
ते छात्राः गुरुम् अनमन्।

© New Saraswati House (India) Private Limited

शब्द-शक्तिः (Word Meanings)

अपिबन्	– (सबने) पिया	(they) drank	**अभ्रमत्**	– (वह) घूमा	(he) walked
निर्मलम्	– स्वच्छ	clear	**अधावताम्**	– (दो) दौड़े	(those two) run
अजिघ्रत्	– (उसने) सूँघा	(he) smelt	**अविन्दताम्**	– (दो ने) प्राप्त किया	(those two) got
उद्याने	– बगीचे में	in the garden	**भ्रमणाय**	– घूमने के लिए	for walking
अस्मरताम्	– (दो ने) याद किया	(two) memorised	**अनमन्**	– (सबने) नमस्कार किया	(they) bowed
आपणः	– दुकान	shop	**अपश्यत्**	– देखा	(he) saw

नई धातुएँ (New Roots)

स्मृ (स्मर्)	– याद करना	to learn	**आ + नी (आनय्)**	– लाना	to bring
घ्रा (जिघ्र्)	– सूँघना	to smell	**विन्द्**	– प्राप्त करना	to get

नए अव्यय (New Indeclinables)

क्रमशः	– क्रम से, एक के बाद एक	gradually	**तत्र**	– वहाँ	there

अभ्यास

सम्प्रति लेखनीयम्

1. निम्नलिखितानि वाक्यानि लङ्लकारे लिखत।

(निम्नलिखित वाक्यों को लङ् लकार (भूतकाल) में लिखिए। Write the following sentences into past tense.)

उदाहरणम्– ताः क्रीडाक्षेत्रे **क्रीडन्ति**। ताः क्रीडाक्षेत्रे **अक्रीडन्**?

(क) अश्वः क्षेत्रे **धावति**। ....

(ख) ते छात्राः **धावन्ति**। ....

(ग) रमा कवितां **स्मरति**। ....

(घ) तौ कुत्र **गच्छतः**। ....

(ङ) नराः उद्याने **भ्रमन्ति**। ....

(च) वने फले **पततः**। ....

2. निम्नलिखितेषु वाक्येषु निर्देशानुसारं वचन-परिवर्तनम् कुरुत।

(निम्नलिखित वाक्यों में निर्देशानुसार वचन परिवर्तन कीजिए। Change the following sentences as directed.)

उदाहरणम्– ते गृहम् अगच्छन्। (एकवचने) **सः गृहम् अगच्छत्।**

© New Saraswati House (India) Private Limited

(क) वृद्धः नरः जलम् अपिबत्। (बहुवचने) ....

(ख) तौ प्रातः अभ्रमताम्। (बहुवचने) ....

(ग) शिक्षकाः भ्रमणाय अगच्छन्। (एकवचने) ....

(घ) नक्षत्रौ अभासताम्। (एकवचने) ....

(ङ) ते विद्यालये अपठन्। (द्विवचने) ....

3. निम्नलिखितानि वाक्यानि उचितक्रमेण लिखत।

(निम्नलिखित वाक्यों को उचित क्रम से लिखिए। Write the following sentences in proper order.)

उदाहरणम्– अरक्षन् देशम् सैनिकाः। **सैनिकाः देशम् अरक्षन्।**

(क) विद्यालयेषु अपठन् बालकाः। ....

(ख) अधावन् बालाः ताः। ....

(ग) अपिबत् जलम् नरः। ....

(घ) अगच्छताम् सैनिकौ तत्र। ....

(ङ) उद्याने अभ्रमन् नराः। ....

4. मञ्जूषायाः सहायतया एकपदेन उत्तरत।

(मंजूषा की सहायता से एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word with the help of the box.)

निखिलः, ते, बालाः, तौ, कन्याः, सेविकाः, सैनिकाः, शिक्षकः, बालौ।

(क) **काः** उद्याने अखेलन्? .... (ख) **कः** कार्यम् अकरोत्? ....

(ग) **कौ** पत्रम् अलिखताम्? .... (घ) **काः** पात्रम् अनयन्? ....

(ङ) **कः** बालम् अवदत्? .... (च) **के** पाठम् अस्मरन्? ....

(छ) **कौ** गृहे अतिष्ठताम्? .... (ज) **के** युद्धे अजयन्? ....

भाषा-अवबोधनम्

1. कोष्ठकात् उचित-क्रियापदस्य प्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(कोष्ठक में से उचित क्रियापद का प्रयोग करके खाली स्थानों को भरिए। Choose correct verbs from the brackets and fill in the blanks.)

(क) अधुना ते ....। (अतिष्ठन्, अतिष्ठः)

(ख) शीला स्वपाठम् ....। (अस्मरत, अस्मरत्)

(ग) बालकौ जलम् ....। (अपिबताम्, अपिबम्)

(घ) तौ रामाय पुस्तकम् ....। (अयच्छताम्, अयच्छः)

(ङ) अतुलः मधुरं फलम् ....। (अखादाव, अखादत्)

© New Saraswati House (India) Private Limited

2. निम्नलिखितानां क्रियापदानां पदपरिचयं कुरुत।

(निम्नलिखित क्रियापदों का पद-परिचय कीजिए। Parse the following verbs, *i.e.,* expand the following verbs.)

	क्रियापदः	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
	अक्रीडन्	क्रीड्	लङ्	प्रथम	बहुवचन
(क)	अनमन्	....	....	....	....
(ख)	अपठन्	....	....	....	....
(ग)	अवदताम्	....	....	....	....
(घ)	अचलत्	....	....	....	....

3. निम्नधातूनाम् लङ्लकारस्य प्रथमपुरुषस्य रूपाणि लिखत।

(निम्न धातुओं के लङ् लकार, प्रथम पुरुष के रूप लिखिए। Conjugate the following roots in third person in past tense.)

		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	वद्	....	....	....
(ख)	स्था	....	....	....
(ग)	मिल्	....	....	....
(घ)	चिन्त्	....	....	....
(ङ)	पच्	....	....	....
(च)	नम्	....	....	....

4. वाक्यानि शुद्धानि कुरुत।

(वाक्यों को शुद्ध कीजिए। Correct the sentences.)

(क) तौ भोजनम् **अखादतम्**। ....

(ख) उद्याने पुष्पाणि **अभवत्**। ....

(ग) तत्र एकः वृद्धः नरः **अवदन्**। ....

(घ) तौ अत्र न **अपठत्**। ....

(ङ) सः जलम् **अपिबताम्**। ....

मूल्यपरकम्

1. किम् त्वम् कश्चित् स्पर्धायाः विजेता/विजेत्री भूत्वा हर्षम् अनुभवसि अहङ्कारं वा? (क्या तुम किसी प्रतियोगिता के विजेता/विजेत्री होने पर प्रसन्न होते हो या अहंकार करते हो?)
2. पर्यटनस्थलस्य भ्रमणसमये किम् त्वम् तत् स्थलस्य सौन्दर्यं सावधानं रक्षसि अथवा अनपेक्षया नाशं करोषि? (पर्यटन स्थल पर घूमते हुए क्या तुम सावधानीपूर्वक वहाँ के सौंदर्य की रक्षा करते हो या अपनी लापरवाही से हानि पहुँचाते हो?)

© New Saraswati House (India) Private Limited

क्रियाकलापः

1. छात्र लङ् लकार पर आधारित प्रथम पुरुष के दस वाक्य संचिका में लिखें और उन्हें चित्रों से सजाएँ।
2. प्रथम पुरुष के वाक्यों के सचित्र निरूपण द्वारा प्रश्नोत्तर विधि से वार्तालाप करें; जैसे–

   (क) सीता **किं** खादति?
   सीता .... खादति।

   (ख) रामः .... अगच्छत्?
   रामः **विद्यालयम्** अगच्छत्।

3. 'याद रखें' की भाँति पाठ के अंत में 'शब्द-शक्तिः' में दिए गए सभी शब्दों के पद परिचय की तालिका बनाएँ।

याद रखें

1. संस्कृत भाषा में लङ् लकार का प्रयोग भूतकाल की क्रिया के लिए किया जाता है। लङ् लकार का रूप बनाते समय धातु के पहले 'अ' जोड़ा जाता है।
2. यदि किसी धातु में उपसर्ग लगाना हो और उसका लङ् लकार भी बनाना हो, तो पहले धातु का लङ् लकार रूप बनाएँ तथा उसके बाद उसमें उपसर्ग लगाएँ; जैसे–
   (*i*) 'उपगच्छति' का अर्थ है 'पास जाता है'। इसमें 'उप' उपसर्ग है और 'गच्छति' लट् लकार का रूप है।
   (*ii*) यदि अब इसे लङ् लकार में परिवर्तित करना हो तो पहले 'गच्छति' से 'अगच्छत्' बनेगा, ठसके बाद उसमें 'उप' उपसर्ग जोड़ा जाएगा, अर्थात् उप + अगच्छत् = उपागच्छत्। इस प्रकार लङ् लकार में 'उपगच्छति' का रूप 'उपागच्छत्' बनेगा जिसका अर्थ है 'पास गया'।
3. **पद-परिचय**–शब्दों का व्याकरण के आधार पर परिचय पद-परिचय कहलाता है।

   (अ) क्रिया पदों का पद-परिचय–क्रिया पदों का परिचय देते समय शब्द में प्रयुक्त धातु, लकार, पुरुष और वचन का उल्लेख किया जाता है; जैसे–

पदः	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
अलिखन्	लिख्	लङ्	प्रथम	बहुवचनम्

   (ब) शब्दों का पद-परिचय–शब्दों का पद-परिचय करते समय मूल शब्द, लिंग, विभक्ति और वचन बताया जाता है; जैसे–

पदः	मूलशब्दः	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
लतायाम्	लता	आकारान्त स्त्रीलिंग	सप्तमी	एकवचन

सूक्तिः
॥ विद्या मित्रं प्रवासेषु ॥
(प्रवास में विद्या मित्र होती है।)

© New Saraswati House (India) Private Limited

3

लङ्–लकारः
(मध्यमः पुरुषः)

मध्यम पुरुष के कर्ता 'त्वम्, युवाम् तथा यूयम्' होते हैं। उदाहरणतः–

तुमने पढ़ा। – त्वम् अपठः।

तुम दोनों ने पाठ पढ़ा। – युवां पाठम् अपठतम्।

आज तुमने दो पाठ पढ़े। – अद्य त्वं पाठौ अपठः।

तुम सब खेले। – यूयम् अक्रीडत।

तुम सब गेंद से खेले। – यूयं कन्दुकेन अक्रीडत।

तुम दोनों ने दो पाठ पढ़े। – युवां पाठौ अपठतम्।

लङ् लकार–मध्यम पुरुष

धातुः	अर्थः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पठ्	पढ़ना	अपठः	अपठतम्	अपठत
लिख्	लिखना	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
गम्	जाना	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
चल्	चलना	अचलः	अचलतम्	अचलत
नम्	नमस्कार करना	अनमः	अनमतम्	अनमत
स्मृ	याद करना	अस्मरः	अस्मरतम्	अस्मरत
खाद्	खाना	अखादः	अखादतम्	अखादत
क्रीड्	खेलना	अक्रीडः	अक्रीडतम्	अक्रीडत
खेल्	खेलना	अखेलः	अखेलतम्	अखेलत
वद्	बोलना	अवदः	अवदतम्	अवदत

© New Saraswati House (India) Private Limited

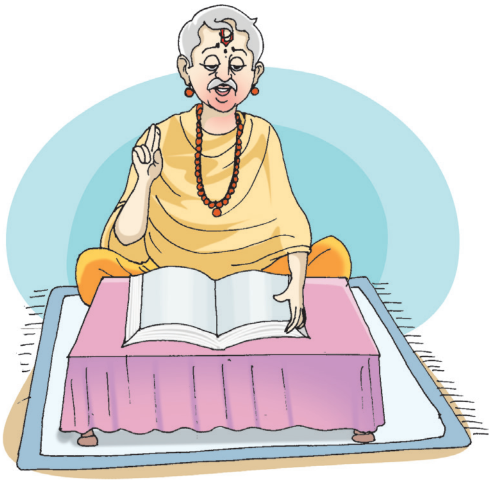

त्वं गीताम् अपठः।
त्वं लेखम् अलिखः।
त्वं कविताम् अस्मरः।

त्वं फलम् अखादः।
त्वं कविते अपठः।
ह्यः त्वं कुत्र अगच्छः?

त्वं मधुरं वचनम् अवदः।
युवां पुस्तकम् अपठतम्।

युवां कविताम् अस्मरतम्।
ह्यः युवां क्रीडाक्षेत्रे अक्रीडतम्।
युवां कन्दुकेन कदा अक्रीडतम्?

युवां पुस्तकम् अपठतम्।
सायंकाले युवां स्वपाठम् अपठतम्।
युवां सुन्दरं लेखम् अलिखतम्।

यूयम् उद्याने अक्रीडत।
यूयं विद्यालयम् अगच्छत।

यूयं निर्मलं जलम् अपिबत।
यूयं पाठम् अपठत।
यूयम् अत्र किम् अलिखत?

© New Saraswati House (India) Private Limited

किं यूयं चित्रम् अपश्यत?
आम्, यूयं चित्रम् अपश्यत।
युवां सूर्यम् अपश्यतम्।
यूयं लेखान् अलिखत।
यूयं पत्राणि अलिखत।

प्रातः त्वं किमर्थं चिकित्सालयम् अगच्छः?
युवां चिकित्सकं प्रति अगच्छतम्।
यूयं मार्गे किम् अपश्यः?
त्वं विद्यालयम् अगच्छः।

यूयं विमानेन कुत्र अगच्छत?
यूयं सारिकया सह कुत्र अखेलत?
यूयं पुस्तकालये पुस्तकानि अपठत।

युवां मार्गे कथम् अपततम्?
ह्यः युवां कदा अस्वपतम्?
यूयं फलम् अखादत।

शब्द-शक्तिः (Word Meanings)

अनमतम्	– (तुम दोनों ने) नमस्कार किया	(both of you) greeted	**अक्रीडत**	– (तुम सब) खेले	(all of you) played
अस्मरः	– (तुमने) याद किया	(you) memorised	**निर्मलम्**	– स्वच्छ	clear, clean
मधुरम्	– मीठा	sweet	**विमानेन**	– वायुयान से	by aeroplane
क्रीडाक्षेत्रे	– खेल के मैदान में	in the playground	**किमर्थम्**	– किसलिए	why
स्वपाठम्	– अपना पाठ	own lesson	**चिकित्सकः**	– वैद्य, डॉक्टर	physician, doctor
कन्दुकेन	– गेंद से	with the ball	**अस्वपतम्**	– (तुम दोनों) सोए	(both of you) slept

© New Saraswati House (India) Private Limited

नई धातुएँ (New Roots)

स्वप्	–	सोना	to sleep	**स्मृ**	–	याद करना	to memorise

नए अव्यय (New Indeclinables)

कथम्	–	कैसे	how	**ह्यः**	–	(बीता हुआ) कल	yesterday

अभ्यास

सम्प्रति लेखनीयम्

1. निर्देशानुसारेण वचन-परिवर्तनम् कुरुत।

(निर्देशानुसार वचन बदलिए। Change the number as directed.)

(क) यूयं लेखम् अलिखत। (द्विवचने) ....

(ख) यूयं पत्रं न अलिखत। (एकवचने) ....

(ग) युवां पाठम् अस्मरतम्। (बहुवचने) ....

(घ) त्वं भोजनम् अपचः। (द्विवचने) ....

(ङ) त्वं दुग्धं कुतः आनयः? (बहुवचने) ....

2. वाक्यानि शुद्धानि कुरुत।

(वाक्यों को शुद्ध कीजिए। Correct the sentences.)

उदाहरणम्– यूयं लेखम् **अलिखः**। यूयं लेखम् **अलिखत**।

(क) यूयं पाठम् **अस्मरः**। ....

(ख) त्वं विद्यालयं कदा **अगच्छत**? ....

(ग) त्वं कुत्र **अगच्छतम्**? ....

(घ) युवां ह्यः किम् **अकरोत्**? ....

(ङ) यूयं भोजनम् **अखादन्**। ....

3. मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

(मंजूषा में दिए गए पदों से रिक्त स्थान भरिए। Fill in the blanks with appropriate words from the box.)

त्वम्, अगच्छः, अखेलतम्, यूयम्, अक्रीडत, युवाम्, अगच्छत।

(क) .... विद्यालयम् अगच्छतम्।

(ख) त्वं पठितुम् ....।

(ग) यूयं ह्यः कुत्र ....?

(घ) .... धावन-प्रतियोगितायाम् अधावत।

(ङ) .... पाठम् अपठः।

(च) .... किमर्थम् अनृत्यः।

(छ) युवां क्रीडाक्षेत्रे ....।

(ज) यूयं सायंकाले ....।

© New Saraswati House (India) Private Limited

4. एकपदेन उत्तरत।

(एक शब्द में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(क) त्वं **किम्** अपठः? ....

(ख) युवां **केन** अक्रीडतम्? ....

(ग) यूयं **किम्** अपिबत? ....

(घ) युवां **किम्** अपश्यतम्? ....

(ङ) यूयं **कुत्र** अगच्छत? ....

(च) त्वं **किम्** अस्मरः? ....

भाषा-अवबोधनम्

1. लङ्लकारस्य उचितक्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

(लङ् लकार के उचित क्रिया पदों से रिक्त स्थान भरिए। Fill in the blanks using past tense forms of the verbs.)

(क) त्वं वने कथम् ....? (अतिष्ठः, अतिष्ठत्, अतिष्ठत)

(ख) इदानीं युवां गृहम् ....। (अगच्छताम्, अगच्छतम्, अगच्छाव)

(ग) त्वं कविताम् ....। (अस्मरतम्, अस्मरत, अस्मरः)

(घ) यूयं दिल्लीनगरे ....। (अवसः, अवसत, अवसताम्)

(ङ) युवां मधुरं दुग्धम् ....। (अपिबतम्, अपिबत्, अपिबत)

2. पदपरिचयं कुरुत।

(पद-परिचय कीजिए। Parse the verbs.)

	क्रियापदः	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
	अवसत	वस्	लङ्	मध्यम	बहुवचन
(क)	अलिखत	....	....	....	....
(ख)	अखादतम्	....	....	....	....
(ग)	अनृत्यत	....	....	....	....
(घ)	अपिबतम्	....	....	....	....

3. निम्नधातूनाम् मध्यमपुरुषस्य रूपाणि लङ्लकारे लिखत।

(निम्न धातुओं के मध्यम पुरुष के रूप लङ् लकार (भूतकाल) में लिखिए। Conjugate the following roots in second person in past tense.)

		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	भू (भव्)	....	....	....
(ख)	नी (नय्)	....	....	....
(ग)	दृश् (पश्य्)	....	....	....
(घ)	स्था (तिष्ठ्)	....	....	....
(ङ)	नम्	....	....	....

© New Saraswati House (India) Private Limited

4. संस्कृतेन अनुवादं कुरुत।

(संस्कृत में अनुवाद कीजिए। Translate into Sanskrit.)

(क) तुम दोनों ने पाठ याद किया। ....

(ख) तुम सबने कौन-सा चलचित्र देखा? ....

(ग) तुम सबने अपने मित्र को पत्र लिखा। ....

(घ) तुम सबने चित्र बनाए। ....

(ङ) तुमने फूलों का सौंदर्य देखा। ....

मूल्यपरकम्

1. त्वम् कुत्र क्रीडसि? क्रीडाक्षेत्रे मार्गे वा? (तुम कहाँ खेलते हो? खेल के मैदान में या रास्ते में?)
2. त्वम् मित्रेण सह स्नेहेन क्रीडसि अथवा ईर्ष्याभावेन? (तुम मित्रों के साथ स्नेहपूर्वक खेलते हो या ईर्ष्याभाव से?)

क्रियाकलापः

1. छात्र भू, नी, दृश्, स्था, नम्, स्मृ एवं घ्रा धातुओं से लङ् लकार में मध्यम पुरुष, तीनों वचनों के वाक्य बनाकर अपनी संचिका में लिखें तथा इन वाक्यों में आए कर्ता और क्रिया पदों को विभिन्न रंगों से सजाएँ; जैसे–

   त्वं पुस्तकम् अपठः। युवां पुस्तकम् अपठतम्। यूयं पुस्तकम् अपठत।

2. 'अपठत' व 'अपठत्' में चित्रों द्वारा अंतर स्पष्ट करते हुए चार्ट बनाएँ; जैसे–

सः किम् अपठत्?

सः पुस्तकम् अपठत्।

यूयं पुस्तकम् अपठत।

इसी प्रकार अन्य क्रियाओं के भी चार्ट बनाएँ।

याद रखें

लङ् लकार, प्रथम पुरुष, एकवचन में 'अपठत्' में हल् चिह्न (्) होता है, परंतु लङ् लकार, मध्यम पुरुष, बहुवचन में रूप 'अपठत' होता है अर्थात् यहाँ हल् चिह्न (्) नहीं होता।

सूक्तिः

॥ व्याधितस्य औषधं मित्रम् ॥

(बीमार का मित्र दवा होती है।)

© New Saraswati House (India) Private Limited

4

लङ्–लकारः
(उत्तमः पुरुषः)

उत्तम पुरुष के कर्ता हमेशा 'अहम्, आवाम्, वयम्' होते हैं।

उदाहरणतः –

हम दो ने लेख लिखा।	–	आवां लेखम् अलिखाव।
हम सब खेले।	–	वयम् अखेलाम।
मैंने पाठ पढ़ा।	–	अहं पाठम् अपठम्।
मैंने लेख लिखा।	–	अहं लेखम् अलिखम्।

लङ् लकार–उत्तम पुरुष

धातुः		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पठ्	–	अपठम्	अपठाव	अपठाम
नी (नय्)	–	अनयम्	अनयाव	अनयाम
वद्	–	अवदम्	अवदाव	अवदाम
खेल्	–	अखेलम्	अखेलाव	अखेलाम
दा (यच्छ्)	–	अयच्छम्	अयच्छाव	अयच्छाम
खाद्	–	अखादम्	अखादाव	अखादाम
चल्	–	अचलम्	अचलाव	अचलाम
पत्	–	अपतम्	अपताव	अपताम
स्मृ (स्मर्)	–	अस्मरम्	अस्मराव	अस्मराम
पा (पिब्)	–	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम
लिख्	–	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
घ्रा (जिघ्र्)	–	अजिघ्रम्	अजिघ्राव	अजिघ्राम

© New Saraswati House (India) Private Limited

अहं गृहम् न अगच्छम्।
अहम् उद्याने अभ्रमम्।
अहं जनकम् अनमम्।

ह्यः अहं विद्यालयम् अगच्छम्।
अहं ग्रामम् अपि अगच्छम्।
अहं जनन्या सह ग्रामम् अगच्छम्।

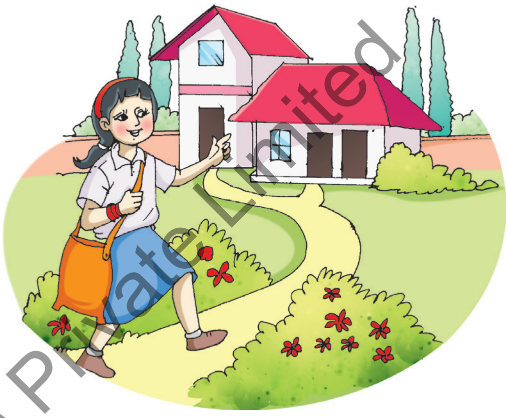

अहं निर्धनाय वस्त्रम् अयच्छम्।
अहं पुस्तकं गृहम् अनयम्।

अहम् एकं स्थूलं
गजम् अपश्यम्।

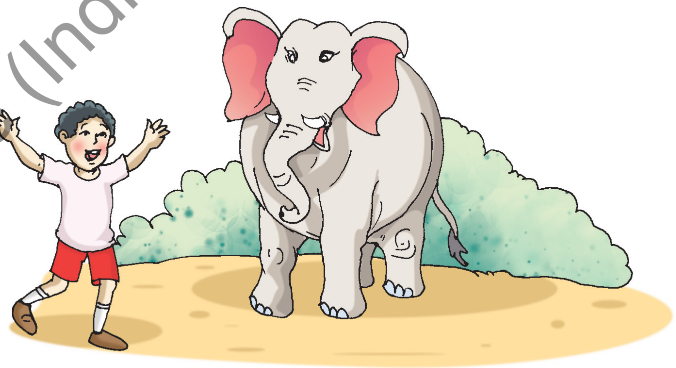

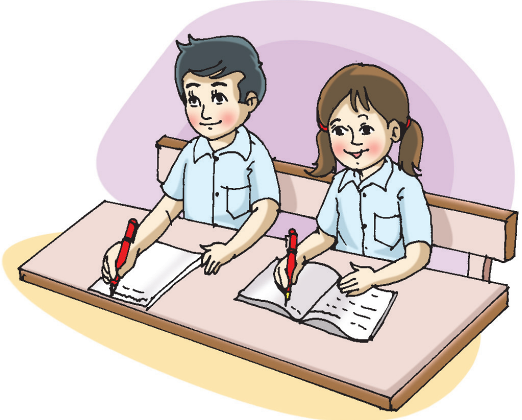

आवां विद्यालयम् अगच्छाव।
तत्र पुस्तकं च अपठाव।
वयं पुस्तकालये पुस्तकानि अपठाम।

आवां मातरं पत्रम् अलिखाव।
सायंकाले आवां स्वपाठम् अस्मराव।
आवाम् अवकाशदिवसेषु शिमला-नगरे अभ्रमाव।

© New Saraswati House (India) Private Limited

आवां सदा सत्यम् अवदाव।
आवाम् उद्याने अधावाव।
आवाम् अरुणेन सह अखेलाव।

वयं जनकम् अनमाम।
वयं वल्लकन्दुकम् अखेलाम।
वयं पाठम् अस्मराम अलिखाम च।
वयं चित्रम् अपश्याम।

वयं भ्रमणाय अगच्छाम।
वयं ह्यः वने सिंहम् अपश्याम।
वयं तुभ्यं फलानि अयच्छाम।

अहं जनकेन सह विद्यालयम् अगच्छम्।
विद्यालयात् वयं पर्वतारोहणाय अगच्छाम।
तत्र अहं फलानि अखादम्।

अध्यापकः – ह्यः त्वं किमर्थं विद्यालयं न आगच्छः?
अनुग्रहः – ह्यः अहं पितृव्यगृहम् अगच्छम्।
अध्यापकः – किमर्थम्?
अनुग्रहः – तत्र मम अनुजस्य जन्मदिवसोत्सवः आसीत्। वयं प्रातः एव तत्र अगच्छाम। वयं सर्वे मित्राणि मिलित्वा अखादाम, अखेलाम अनृत्याम च। रात्रौ प्रीतिभोजः अभवत्। सर्वे आनन्देन भोजनम् अखादन्। तत्पश्चात् वयं पितृव्य-गृहात् आगच्छाम।

© New Saraswati House (India) Private Limited

शब्द-शक्तिः (Word Meanings)

निर्धनाय	– निर्धन के लिए	for the poor		वल्लकन्दुकम्	– क्रिकेट	cricket
जनन्या	– माता के साथ	with mother		पर्वतारोहणाय	– पर्वत पर चढ़ने के लिए	for climbing the mountain
स्थूलम्	– मोटा	fat		पितृव्यगृहम्	– चाचा का घर	uncle's house
अभ्रमाव	– (हम दो) घूमे	(two of us) walked		आनन्देन	– आनन्द से/के साथ	with pleasure
अधावाव	– (हम दो) दौड़े	(two of us) ran				

नई धातुएँ (New Roots)

नी (नय्)	– ले जाना	to carry	नृत् (नृत्य्)	– नाचना	to dance

नए अव्यय (New Indeclinables)

सदा	– हमेशा	always	तत्पश्चात्	– उसके बाद	after that

सन्धियुक्त शब्द (Joined Words)

विद्यालयम्	– विद्या + आलयम्		पर्वतारोहणाय	– पर्वत + आरोहणाय	
पुस्तकालये	– पुस्तक + आलये		दिवसोत्सवः	– दिवस + उत्सवः	

अभ्यास

सम्प्रति लेखनीयम्

1. उचितं मेलनं कुरुत।

(उचित मिलान कीजिए। Match the following.)

(क) सा	(*i*) कदा बालकेभ्यः भोजनम् अयच्छतम्?
(ख) ते	(*ii*) कदा विद्यालयम् अगच्छत्?
(ग) छात्रौ	(*iii*) स्वपाठं न अस्मरम्।
(घ) युवाम्	(*iv*) विद्यालये अतिष्ठताम्।
(ङ) अहम्	(*v*) वल्लकन्दुकम् अखेलन्।

2. निर्देशानुसारेण वचनं परिवर्तयत।

(निर्देशानुसार वचन बदलिए। Change the number as directed.)

उदाहरणम्– अहं पुस्तकम् अपठम्।	(बहुवचने)	**वयम् पुस्तकम् अपठाम।**
(क) अहं विद्यालयम् अगच्छम्।	(द्विवचने)	....
(ख) आवां मनोहरम् गीतम् अस्मराव।	(बहुवचने)	....
(ग) अहं पुस्तकं गृहम् अनयम्।	(बहुवचने)	....

© New Saraswati House (India) Private Limited

(घ) वयम् असत्यं न अवदाम। (एकवचने) ....

(ङ) वयम् उद्याने अक्रीडाम। (द्विवचने) ....

3. निम्नलिखितवाक्यानि उचितक्रमेण लिखत।

(निम्नलिखित वाक्यों को उचित क्रम से लिखिए। Write the following sentences in right order.)

(क) निर्धनाय अयच्छम् अहं वस्त्रं। ....

(ख) त्वं अगच्छः कदा विद्यालयम्? ....

(ग) युद्धम् सदा अजयत यूयम्। ....

(घ) भारतस्य वयम् आस्म ऋषयः। ....

(ङ) क्षेत्राणि प्रातः आवाम् अगच्छाव। ....

भाषा-अवबोधनम्

1. निम्नलिखितानाम् धातूनाम् लङ्लकारस्य उत्तमपुरुषस्य रूपाणि लिखत।

(निम्नलिखित धातुओं के लङ् लकार (भूतकाल) उत्तम पुरुष के रूप लिखिए। Conjugate the following roots in first person in past tense.)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क) कथ्	....	....	....
(ख) भ्रम्	....	....	....
(ग) नृत्	....	....	....
(घ) अस्	....	....	....

2. लङ्लकारस्य उचितधातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

(लङ् लकार के उचित धातु रूप से रिक्त स्थान भरिए। Fill in the blanks with appropriate form of the verbs in past tense.)

(क) अहं वृद्धं नरम् ....। (अनमत्, अनमम्, अनमः)

(ख) वयं कवितम् ....। (अस्मरन्, अस्मरत, अस्मराम)

(ग) आवाम् उद्याने ....। (अभ्रमाव, अभ्रमतम्, अभ्रमताम्)

(घ) अहं रात्रौ गृहकार्यम् ....। (अकरवम्, अकरोः, अकरोत्)

3. पदपरिचयं कुरुत।

(पद-परिचय कीजिए। Parse the verbs.)

क्रियापदः	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क) अकरोः	....	....	....	....
(ख) अनमतम्	....	....	....	....
(ग) अपठम्	....	....	....	....
(घ) अक्रीडत	....	....	....	....

© New Saraswati House (India) Private Limited

4. संस्कृतेन अनुवादं कुरुत।

(संस्कृत में अनुवाद कीजिए। Translate into Sanskrit.)

(क) हम दोनों अतुल के घर गए। ....

(ख) मैंने पाठ याद किया। ....

(ग) मैंने लालकिला (रक्तदुर्ग) देखा। ....

(घ) हम दोनों ने पिता को देखा। ....

(ङ) हम दोनों उद्यान में खेले। ....

मूल्यपरकम्

1. साफल्यार्थम् उद्योगं प्रमादं वा किं करणीयम्? (सफलता के लिए परिश्रम करना चाहिए या आलस्य?)
2. उत्सवं कथं मानयेत्? एकाकी एव मिलित्वा वा? (उत्सव कैसे मनाना चाहिए–अकेले ही या मिल-जुलकर?)

क्रियाकलापः

1. छात्र अब लङ् लकार के तीनों पुरुषों और तीनों वचनों के धातु रूपों से अवगत हो चुके हैं। भाषा अवबोधनम् के प्रश्न-1 में दी गई धातुओं के लङ् लकार के रूपों का प्रयोग करके अधिक से अधिक वाक्य बनाएँ। इन वाक्यों के सुंदर रंग-बिरंगे चार्ट बनाकर कक्षा को सजाएँ।
2. 'याद रखें' में दिए गए तथ्यों के अनुसार उत्तम पुरुष के धातु रूपों में होने वाली भूलों को दूर करने के लिए प्रश्नोत्तर विधि से अभ्यास करें; जैसे– त्वं किम् अपठः? इस प्रश्न के उत्तर पर सही या गलत का चिह्न लगाएँ; जैसे– (क) अहम् पुस्तकम् अपठम। (✗) (ख) अहम् पुस्तकम् अपठम्। (✓) (ग) अहम् पुस्तकम् अपठमः। (✗)

याद रखें

ध्यान रखें कि उत्तम पुरुष, एकवचन लङ् लकार के रूप में अंत में हल् चिह्न (्) लगता है; यथा– **अपठम्** तथा उत्तम पुरुष, द्विवचन और बहुवचन लङ् लकार के रूपों में न तो विसर्ग लगते हैं, न ही हल् चिह्न; यथा– **अपठाव**, **अपठाम**।

वचनम्	**शुद्धं रूपम्**	**अशुद्ध रूपम्**
एकवचनम्	अपठम्	अपठम, अपठमः
द्विवचनम्	अपठाव	अपठाव्, अपठावः
बहुवचनम्	अपठाम	अपठाम्, अपठामः

सूक्तिः

॥ विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

(विद्वानों की सर्वत्र पूजा होती है।)

© New Saraswati House (India) Private Limited

5

लोट्–लकारः
(आज्ञार्थकम्)

लोट् लकार का प्रयोग आज्ञा या आदेश के लिए किया जाता है; जैसे–सः पठतु अर्थात् वह पढ़े, त्वम् पठ अर्थात् तुम पढ़ो।

लोट् लकारः–पठ् (पढ़ना)

एकवचनम्		द्विवचनम्		बहुवचनम्	
(सः)	पठतु	(तौ)	पठताम्	(ते)	पठन्तु
(त्वम्)	पठ	(युवाम्)	पठतम्	(यूयम्)	पठत
(अहम्)	पठानि	(आवाम्)	पठाव	(वयम्)	पठाम

(विद्यालयस्य दृश्यः, छात्राः आचार्येण सह वार्तालापं कुर्वन्ति।)

छात्राः – आचार्य! वयं प्रणमामः।

आचार्यः – चिरं जीवत, आयुष्मान् भवत।

अरुणाभः – श्रीमन्! किं वयम् अद्य पठिष्यामः?

आचार्यः – न, न! अद्य तु वयं वार्तालापः करिष्यामः। त्वं बहिः गच्छ सर्वान् छात्रान् च बहिः नय। अहम् अपि तत्र आगच्छामि।

© New Saraswati House (India) Private Limited

अरुणाभः – चैतन्य, सात्त्विक, सुमन्त्र! सर्वे अत्र आगच्छत। अद्य वयं कक्षायाः बहिः तिष्ठाम। सर्वे आगच्छन्तु।

(सर्वे बहिः क्षेत्रे तिष्ठन्ति, आचार्यः अपि आगच्छति।)

आचार्यः – यूयं किमर्थं प्रसन्नाः स्थ?

सुमन्त्रः – आचार्य! कक्षायाः बहिः हरिताः पादपाः, सुन्दराणि पुष्पाणि विस्तृतं क्षेत्रं च अस्ति; अत्र आगत्य वयं प्रसन्नाः स्मः।

चैतन्यः – गुरुवर! अद्य भवान् अस्मान् नैतिकनियमान् कर्त्तव्यान् च वदतु।

आचार्यः – चैतन्य! सुखी भव! त्वं शोभनः बालकः असि। सर्वं जानासि। तदपि किञ्चिद् वदामि।

सत्यं वद। धर्मं चर। गुरुजनान् नम। असत्यं मा ब्रूहि। ये गृहं गत्वा मातरं पितरं च नमन्ति ते सदा सुखिनः भवन्ति। दीनानां सहायतां कुरु। विद्यां प्राप्य देशस्य सेवां कुरु।

स्वास्थ्यरक्षा अपि आवश्यकी। सदा पौष्टिकं भोजनं कुरु। फलानि अपि खाद। जलं पिब। अधुना यूयं सर्वे गच्छत कन्दुकेन च क्रीडत। श्रुतिः, प्रियंवदा गीतिका चापि गच्छन्तु क्रीडन्तु च।

सात्त्विकः – आचार्य! एतानि सुवचनानि वयं सदा स्मरिष्यामः। अधुना अहं गच्छामि। वयं सर्वे गच्छाम। वयं प्रणमामः।

आचार्यः – गच्छत! सदा सुखिनः भवत। प्रसन्नाः भवत।

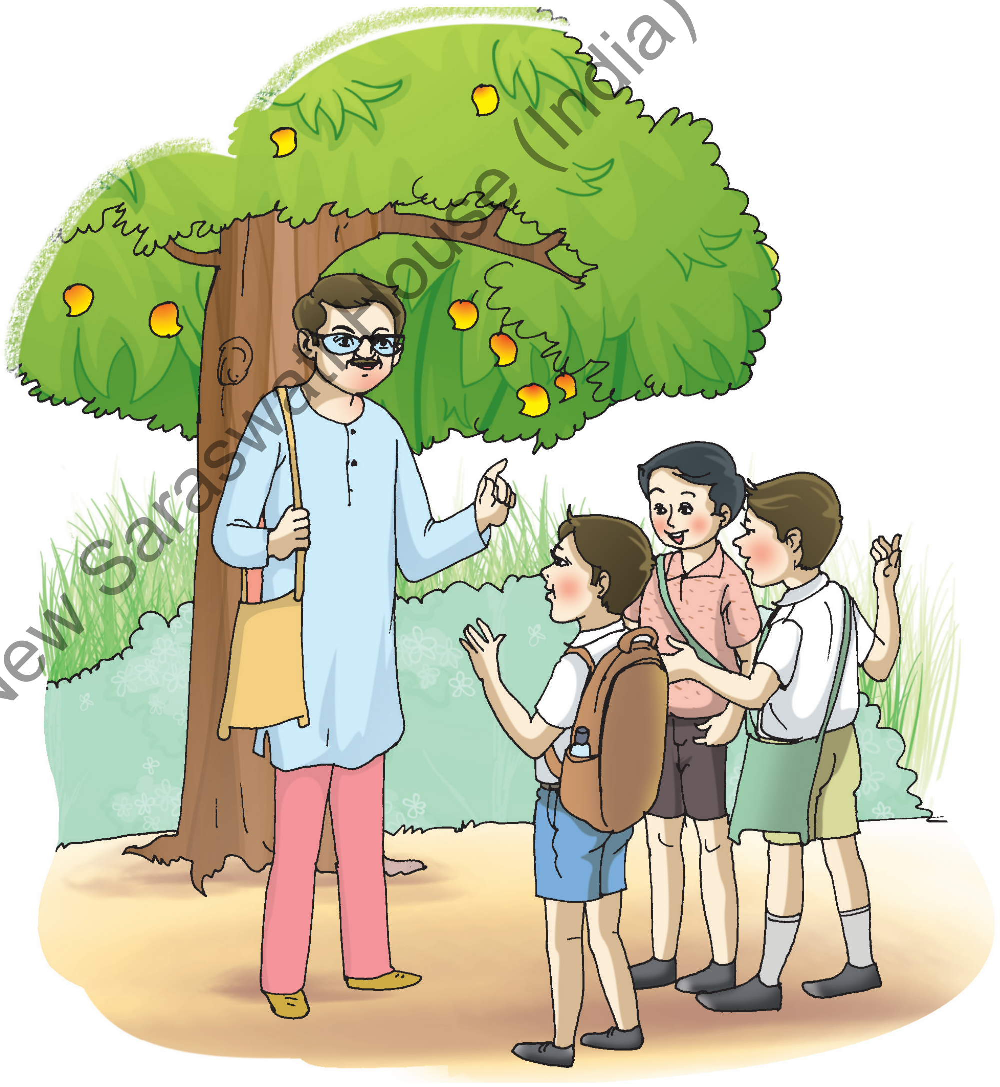

© New Saraswati House (India) Private Limited

शब्द-शक्तिः (Word Meanings)

वार्तालापम्	– बातचीत	dialogue, conversation	
चिरम्	– बहुत समय तक	for a long time	
क्षेत्रे	– मैदान में	in the field	
हरितः	– हरा	green	
पादपाः	– पौधे	plants	
विस्तृतम्	– बड़ा	vast	
आगत्य	– आकर	after coming	
शोभनः	– अच्छा	good	
ब्रूहि	– (तुम) बोलो	(you) speak	
गत्वा	– जाकर	after going	
प्राप्य	– प्राप्त करके, पाकर	after getting	
कन्दुकेन	– गेंद से	with the ball	
गच्छन्तु	– (वे) जाएँ	(they) may go	
सुवचनानि	– अच्छी बातें	good words	

नई धातुएँ (New Roots)

प्र + नम् (प्रणम्)	– प्रणाम करना	to bow
कृ	– करना	to do
स्था (तिष्ठ्)	– ठहरना	to stay

नए अव्यय (New Indeclinables)

बहिः	– बाहर	outside
तदापि	– तो भी	even then
मा	– नहीं	no, do not
किञ्चित्	– कुछ	something, few

सन्धियुक्त शब्द (Joined Words)

वार्तालापम् – वार्ता + आलापम्

तदापि – तदा + अपि

चापि – च + अपि

उपसर्ग एवं प्रत्यययुक्त शब्द (Words with prefix and suffix)

आगत्य – **आ** उपसर्ग, **गम्** धातु, **ल्यप्** प्रत्यय

गत्वा – **गम्** धातु, **क्त्वा** प्रत्यय

प्राप्य – **प्र** उपसर्ग, **आप्** धातु, **ल्यप्** प्रत्यय

अभ्यास

सम्प्रति लेखनीयम्

1. उचितेन पदेन उत्तरत।

(उचित शब्द में उत्तर दीजिए। Choose the correct answer.)

(क) छात्राः **कं** प्रणमन्ति? (जनकम्, आचार्यम्, अम्बाम्) ....

(ख) जनाः विद्यां प्राप्य **कस्य** सेवां कुर्वन्ति? (परिवारस्य, समाजस्य, देशस्य) ....

(ग) पादपाः **कीदृशाः** आसन्? (हरिताः, पीताः, रक्ताः) ....

(घ) क्षेत्रं **कीदृशम्** अस्ति? (संकुचितम्, विस्तृतम्, दीर्घम्) ....

© New Saraswati House (India) Private Limited

2. **निम्नलिखितानि वाक्यानि लङ्लकारे लिखत।**

(निम्नलिखित वाक्यों को लङ् लकार (भूतकाल) में लिखिए। Write the following sentences into past tense.)

उदाहरणम्– त्वं बहिः **गच्छ**। — त्वं बहिः **अगच्छः**।

(क) अधुना अहं **गच्छानि**। ....

(ख) अधुना यूयं सर्वे **गच्छत**। ....

(ग) सदा सुखी **भवत**। ....

(घ) दीनानां सहायतां **कुरु**। ....

(ङ) त्वं जलं **पिब**। ....

(च) सत्यं **वद**। धर्मं **चर**। ....

3. **मञ्जूषायां दत्तैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(मंजूषा में दिए गए शब्दों से रिक्त स्थान भरिए। Fill in the blanks with the words given in the box.)

> गुरुजनान्, सत्यम्, मा, चर, भवन्ति, सहायताम्, कुरु, प्राप्य, ते, गत्वा।

.... वद। धर्मं ....। .... नम। असत्यं .... ब्रूहि। ये गृहं .... मातरं पितरं च नमन्ति .... सदा सुखिनः ....। दीनानाम् .... कुरु। विद्याम् .... देशस्य सेवाम् ....।

© New Saraswati House (India) Private Limited

भाषा-अवबोधनम्

1. **कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(कोष्ठक से उचित पद चुनकर रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए। Choose the correct word from the bracket and fill in the blanks.)

(क) पिता .... सह गच्छति। (पुत्रस्य, पुत्रेण, पुत्रात्)

(ख) शिष्यः .... सह गच्छति। (शिक्षकेण, शिक्षकाय, शिक्षकस्य)

(ग) बालः .... बहिः गच्छति। (गृहम्, गृहेण, गृहात्)

(घ) छात्राः .... सह भ्रमणाय गच्छन्ति। (आचार्यम्, आचार्येण, आचार्यात्)

(ङ) वयं .... बहिः तिष्ठामः। (कक्षात्, कक्षायाः, कक्षया)

(च) त्वम् .... बहिः किमर्थं क्रीडसि? (उद्यानस्य, उद्यानेन, उद्यानात्)

(छ) बालकः .... नमति। (मातरम्, मात्रा, मातुः)

2. **निम्नलिखितेषु वाक्येषु क्रियापूर्तिः उचितलोट्लकारेण कुरुत।**

(निम्नलिखित वाक्यों में क्रिया-पूर्ति उचित लोट् लकार (आज्ञार्थक क्रिया) से कीजिए। Fill in the blanks in the following sentences with the correct forms of the verbs in imperative mood.)

(क) वयं सर्वे अत्र ....। (तिष्ठानि, तिष्ठाम, अतिष्ठाम)

(ख) हे ईश! त्वं माम् ....। (रक्षतु, रक्षसि, रक्ष)

(ग) भो बालक! त्वं गृहं ....। (गच्छ, गच्छानि, गच्छतु)

(घ) भो छात्र! अत्र ....। (आगच्छसि, आगच्छ, आगच्छथ)

(ङ) यूयं कन्दुकेन ....। (क्रीडन्तु, क्रीडत, क्रीडाम)

(च) त्वम् अस्मान् कर्त्तव्यान् ....। (वदानि, वदन्तु, वद)

(छ) ते सदा सुखिनः ....। (भवतु, भवत, भवन्तु)

मूल्यपरकम्

1. नैतिकनियमाः पालनीयाः उपेक्षणीयाः वा? (नैतिक नियमों का पालन करना चाहिए या उपेक्षा करनी चाहिए?)
2. यदा अध्यापिका कक्षायां प्रविशति किम् त्वं तस्याः सम्मानार्थम् आसनात् उत्तिष्ठसि? (जब अध्यापिका कक्षा में प्रवेश करती हैं, क्या आप उनके सम्मान में उठकर खड़े होते हैं?)

क्रियाकलापः

1. छात्र पाठ में आए हुए लोट् लकार के शिक्षाप्रद वाक्यों को छाँटकर अपनी संचिका में लिखें और क्रिया पदों को रंजित करें; जैसे– यूयम् पर्यावरणस्य रक्षाम् कुरुत। मातृ देवो भव।
2. छात्र इसी प्रकार के अन्य शिक्षाप्रद वाक्यों का संग्रह करके चार्ट आदि बनाएँ तथा कक्षा को सजाएँ।
3. रंगों का प्रयोग करके संचिका में इंद्रधनुष बनाएँ और उसके रंगों के नाम संस्कृत में लिखें।
4. उदाहरणानुसार निम्नलिखित शब्दों में उपसर्ग, धातु तथा प्रत्यय अलग-अलग करें।

उदाहरण–

शब्द	उपसर्ग	धातु	प्रत्यय
1. उपगम्य	उप	गम्	ल्यप्
2. प्रणम्य	....	....	....
3. पठित्वा	....	....	....
4. आनीय	....	....	....

इसी प्रकार और भी शब्द लेकर तालिका बनाएँ।

याद रखें

1. सह शब्द के योग में तृतीया विभक्ति का प्रयोग होता है; यथा–सीता **रामेण** सह गच्छतु।
2. बहिः के योग में पंचमी विभक्ति का प्रयोग होता है; यथा–वयम् **कक्षायाः** बहिः तिष्ठाम।
3. लोट् लकार का प्रयोग संस्कृत भाषा में आज्ञा के लिए किया जाता है।

सूक्तिः

॥ वाग्भूषणं भूषणम् ॥

(सुसंस्कृत वाणी ही सच्चा आभूषण है।)

© New Saraswati House (India) Private Limited